

ВСТУП

Великий піст — це особливий час для молитовного життя Церкви, коли християни зосереджують своє духовне життя на боротьбі з пристрастями й осягненні чеснот, готуючись до одного із найвеличніших християнських свят — Воскресіння Господа і Спаса нашого Ісуса Христа. Відтак вірні можуть літургійно пережити «особисту Пасху» — перехід через смерть для гріха до життя у Бозі. У цей період змінюється структура богослужінь добового кола, а також звершуються богослужіння, які притаманні лише у період Святої Чотиридесятниці. Одним із таких найдавніших богослужінь Візантійського обряду є Літургія передшеосвячених Дарів. Її особливістю є не лише те, що вона звершується під час Великого Посту, але й те, що, на відміну від Літургії святих Василя Великого чи Йоана Золотоустого, для цієї Служби Святі Дари є освяченими заздалегідь.

Існує багато суперечок щодо Літургії передшеосвячених Дарів, і з нею пов'язано багато міфів, які призводять до неправильного її розуміння, змісту та значення. Оскільки духовенство і вірні до кінця не усвідомлюють покайне значення посту та радісний і святковий вимір Євхаристії, то це стає причиною нехтування алітургійних днів. А це в свою чергу, як зазначено в Інструкції застосування літургійних приписів Кодексу Канонів Східних Церков, приводить до затраченню відправи Літургії передшеосвячених Дарів. Позаяк поясненням літургійного дійства є не лише коментарі, які про нього говорять, а й самі тексти богослужбових молитов, доречною є обрана нами тема дипломної роботи: «Богословсько-літургійне значення священничих молитов Літургії передшеосвячених Дарів у Візантійській традиції».

Актуальність даної дипломної роботи полягає в тому, що богослуження Візантійської традиції в теорії є діалогічним. Однак в сучасній практиці ця діалогічність є прихована, оскільки вірні відповідають тільки на уривки текстів, яких вони в цілості не чують. Тому постає потреба дослідження так званих «тихих» молитов священника на богослужіннях, зокрема на Літургії передшеосвячених Дарів.

Метою дипломної роботи є здійснити аналіз молитов священника на Літургії передшеосвячених Дарів. Щоб досягнути поставленої мети, потрібно виконати певні завдання. Спочатку здійснити історичний екскурс цього богослужіння, щоб простежити його розвиток та обрядові зміни. А тоді представити богословський зміст молитов священника. У ній використано методи аналізу і синтезу, а також порівняльний та описовий метод.

Ця праця складається зі вступу, основної частини, два розділи, що в свою чергу поділяються на підрозділи і пункти; а також висновків і списку використаної літератури. Така побудова сприятиме досягненню поставленої нами мети та завдань розкриттю тему.

У першому розділі ми звернемо увагу на шлях розвитку та видозміни Літургії передшеосвячених Дарів від її початків до сьогодення. Структура цього розділу праці складається з чотирьох підрозділів. Питанню виникнення Літургії передшеосвячених Дарів та її генезі присвячений перший підрозділ цього розділу. У ньому ми наведемо ряд історичних свідчень про існування богослужіння, щоб визначити, чи походження сягає

часів Ранньої Церкви, чи пізніших століть. Наступний другий підрозділ стосується питання авторства, оскільки існують різні варіанти відповіді на це питання. Зокрема звернемо увагу на твердження про атрибуцію святого Григорія Двоєслова та перелічимо інших можливих авторів, яких згадано в історичних свідоцтвах різних часів. У третьому підрозділі йдеться про те, як змінювалася частота служіння Літургії передшеосвячених Дарів впродовж історії, а також чому це богослужіння звершується виключно в часі Великого Посту. Відтак у четвертому підрозділі ми наведемо загальну структуру богослужіння, виокремивши та розглянувши в ньому елементи Вечірні та Літургії. Також здійснимо детальний аналіз рубрик «Світло Христове» і «Нехай направиться», визначимо їх походження, первинне значення та місце у богослужінні.

У другому розділі нашої дипломної роботи ми безпосередньо розглянемо питання, яке стосується теми нашої праці і здійснимо богословсько-літургійне дослідження священничих молитов Літургії передшеосвячених Дарів. Для цього ми використовуватимемо Служебники УГКЦ. Тому у першому підрозділі ми розглянемо історію видань Літургіконів в Українській Церкві до та після Берестейської Унії, а також звернемо увагу на його переклади у II пол. XX століття. Оскільки Літургії передшеосвячених Дарів складається з двох частин: Вечірні та Літургії, то, по-перше, у другому підрозділі ми здійснимо дослідження молитов першої частини цього богослужіння. Відтак у третьому підрозділі аналізуватимемо молитви другої частини та намагатимемося знайти їх зв'язок з Євхаристійними обрядами.

Джерелами даної праці насамперед є літургійні книги, зокрема це Служебники Літургії передшеосвячених Дарів, якими користується УГКЦ, а також Літургікони Літургій Йоана Золотоустого та Василя Великого. Іншими джерелами цієї роботи є наступні дослідження: Stefanos Alexopoulos *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite a comparative analysis of its origins, evolutions, and structural components*, Василь Владиславлев «Объяснение Литургии Преждеосвященных Даров», Рафаїл Торконяк «Літургія Передшеосвячених дарів в Українській Церкві», Іван Дмитриевский «Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии».

У першому розділі ми користатимемо з наступних досліджень Василя Рудейка «Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів» і «Формування та значення окремих частин вечірні», Габріеле Вінклер «Історичне підґрунтя Вечірні Передшеосвячених Дарів», Михаїл Желтов «Из истории формирования чинопоследования Литургии Преждеосвященных Даров», Николай Успенский «Литургия преждеосвященных даров: историко-литургический очерк».

У другому розділі звернемось до наступних праць: Мелетій Соловій «Божественна Літургія: історія-розвиток-пояснення», Мирослав Марусин «Божественна Літургія», Алексей Дмитриевский «Вечерние светильничные молитвы», Михаїл Арранц «Как молились Богу древние византийцы», Михаїл Скабаланович «Толковый типиконъ», та інші дослідження.

У нашій праці ми використовували додаткову літературу, наприклад, статті Роберта Тафта «Византийский церковный обряд. Краткий очерк», «Частное причащение на Востоке во времена поздней античности» чи книгу «Великий вход: история перенесения даров и других преданафоральных чинов», а також інші літургійні книги, твори Святих Отців та документи Церкви.

Варто подати певні уточнення щодо термінологічного апарату нашої дипломної праці. Коли мова йтиме про «священнічі молитви», слід розуміти моління, які під час

богослужіння священнослужитель промовляє таємно. До них належать: світильні молитви, молитви антифонів, молитва входу, молитва за оглашених, дві молитви за вірних, молитва по поставленні Святих Тайн та інші молитви, які передують приготуванню до Причастя і молитви благодарення після Нього.

У нашій праці ми використовуємо слово «передшеосвячених» замість «напередосвячених» чи «ранішосвячених». Хоч воно є архаїзмом, однак «архаїзми і архаїчні форми потрібні, щоб переклад був якнайточніший змістом і духом». Також користуватимемося цим терміном з огляду на те, що його застосовано у римському виданні Службника Літургії передшеосвячених Дарів патріарха Йосифа 1984 р., а також у Катехизмі УГКЦ «Христос – наша Пасха».

Під назвою «Київська Церква» потрібно розуміти Київську Митрополію, засновану після Володимирового Хрещення 988 р. до підписання в 1596 р. Берестейської унії. З цього моменту ми використовуємо термін «Унійна» чи «З'єдинена» Церква.

При написанні дипломної роботи ми зустрілись з певними труднощами. Вони полягали у тому, що у більшості досліджень акцентують увагу на історію чи символічне значення жестів священнослужителя під час молитов. Однак не в багатьох працях можна знайти богословський аналіз чи розкриття змісту самих молінь. Ще іншою проблемою є недостатня кількість праць українською мовою, що зумовило нас використовувати дослідження іноземних авторів.

ВИСНОВКИ

У нашій дипломній роботі ми намагалися здійснити аналіз молитов священника на Літургії передшеосвячених Дарів. Для цього спершу ми спробували розглянути, як на християнському Сході впродовж історії розвивалася ця Літургія. Ми звернули увагу на генезу цього древнього богослужіння — це індивідуальне домашнє самопричащення, яке існувало в Церкві ще від самих її початків. Поступово традиція самопричащення сформувалася у богослужбовий чин, відомий нам як «Чин ізобразительних». Свідомою практики цього богослужіння серед мирян і монахів нам послужили уривки із листів Святих Отців: Василя Великого та Юстина Мученика.

Із історичних свідчень можемо ствердити, що Літургія передшеосвячених Дарів на християнському Сході виникла у VI ст. внаслідок поєднання антиохійського великопосного IX часу і Вечірні із богослужінням для причащення передшеосвяченими Дарами. З Антіохії ця служба потрапила в Константинополь.

У столиці Візантійської імперії на подальший розвиток богослужіння впливало дві традиції: візантійська та саваїтська. Найперше ми це відобразили в питанні, пов'язаному із частотою служіння Літургії передшеосвячених Дарів. У Константинополі це богослужіння не обмежувалося лише періодом Великого Посту, оскільки тоді ще не існувало практики у будні дні служити «повної» Літургії. Тому служба Передшеосвячених була можливістю причаститись серед тижня.

Саваїтська традиція, навпаки, обмежувала це богослужіння періодом Святої Чотиридесятниці, оскільки в них існували інші можливості Причастя серед тижня. Одна з таких — «Чин на Причастя», який ми знаходимо в Часослові лаври святого Сави Освященного. Через простоту обряду Саваїтську традицію почали вживати на Афоні, а зі зростання ролі монашества вона поширилась по всій тогочасній Візантійській імперії. Отже, до нас Літургія передшеосвячених Дарів дійшла, як богослужіння, виключно у час Великого Посту.

На розвиток Літургії передшеосвячених Дарів впливали зміни традицій. Це ми

проаналізували у підрозділі, в якому описано структуру богослужіння. Антіохійська Літургія передшеосвячених складалась із трьох богослужбових чинів: великопісного IX Часу, який містив старозавітні читання; Вечірні, яка складалась із запалення світла, прокіменного виконання 140-го Псалма з приношенням кадильної жертви та прошень; і Чину Причастя передшеосвяченими Дарами. Коли ця служба потрапила до Константинополя, то відбулися певні зміни у її структурі. Це трапилось тому, що в столиці імперії не було обрядів запалення світла, а також під час Псалма 140 не здійснювали кадіння. Тому до антіохійської Літургії передшеосвячених Дарів було додано ще й катедральну Вечірню Константинополя.

Наступні зміни відбулись, коли на богослужбове життя Візантійської імперії почав впливати устав лаври святого Сави Освященного. Вони полягали в тому, що саваїтська Вечірня, яка мала обряд благословення світла і кадильної жертви, витіснила Константинопольське вечірне богослужіння. Результатом стало те, що в сучасній Літургії передшеосвячених Дарів існує подвоєння обрядів благословення світла та приношення кадила.

Структурні зміни Літургії передшеосвячених Дарів у візантійській традиції спричинені через необдумане запозичення певних обрядів із богослужбового життя інших традицій. А спершу практичні дії такі, як запалення світла з плином часу та нерозуміння набрали символічного значення Світла Христового, що свідчить про те, що перед тим, як зробити нововведення, слід провести ґрунтовне дослідження.

Далі ми звернули увагу на Служебники, які впродовж історії для богослужбового життя використовувала Київська Церква. Рукописні Служебники з початків християнства на Руських землях не збереглися, а пізніші — не мали літургійно-обрядової однозначності. Щодо друкованих Літургіконів, вони з'явилися на українських землях вкінці XVI на поч. XVII століття.

Після відновлення сопричасної єдності з Римським Апостольським Престолом у 1596 р. літургійне життя Київської Церкви зазнало певних змін. Зокрема, це відобразилось в унійних Служебниках, в яких був помітний вплив латинського обряду. Тому, коли наприкінці XIX на поч. XX ст. назріла потреба літургійної реформи, перед ієрархією УГКЦ постало питання літургійних книг. Оскільки між ними існували різні погляди, видані Служебники не отримали загального признання. Тому, за проханням ієрархів Галицької митрополії, Апостольський Престіл видав Служебник 1942 року, наближений до видань православного сходу.

Згодом перед II Ватиканським Собором у нашій Церкві розпочався процес перекладів богослужінь українською мовою. Так створили Міжєпархіальну Літургічну Комісію, зусиллями якої видано Служебник з українським перекладом Літургії передшеосвячених Дарів.

Далі ми здійснили богословсько-літургійне дослідження священничих молитов. Ми розпочали аналіз молитов із першої частини богослужіння — Вечірня. Ми з'ясували, що світільні молитви походять із Константинополя. Раніше вони знаходились по різних частинах Вечірньої служби, були молитвами восьми антифонів псалмодійної частини Пісенної Вечірні. Молитва, що її тепер знаємо як молитву входу, колись була молитвою восьмого антифону, і могла розпочинати Світільну частину Вечірні. Однак після новосаваїтського синтезу ці молитви втратили зв'язок із псалмами і почали з'являтися сукупно.

Серія ектеній після «Нехай направиться» походить із катедральної традиції

Константинополя. Структурно вони належать до Вечірнього богослужіння. Зокрема це відображено в першій молитві вірних, яка, на відміну таких молитов з інших Літургій, немає згадки про Євхаристію, а сповнена прохань про очищення від скверни. Натомість друга молитва вірних є пов'язана із гімном «Нині сили небесні» і є швом, який поєднує Вечірню та Літургію.

Відтак, розпочавши аналіз молитов другої частини богослужіння, а саме Літургії, найперше ми дослідили молитву по поставленні Святих Тайн. Вона складається з двох частин: перша акцентує увагу на Святих Дарах і недостойності тих, хто стоять перед престолом, а друга — містить прохання про достойне їх причащення. Ми побачили, що вона заснована на молитвах із Літургії Василя Великого і, можливо, є пізнішим додатком, щоб зробити це богослужіння схожим на звичайну літургію.

Роль наступних молитов – це приготування до Причастя. Якщо у головоприклонній молитві священник просить про неосудне приймання Святих Дарів для усіх людей, то наступною молитвою він сам готується прийняти Пречисті Тайни і подати їх вірним. Щодо подячної молитви, яку священник промовляє після Причастя святих Христових Тайн, то її місце, а саме до чи після благодатної ектенії, змінювалось через зміну кількості причасників. Остання молитва Літургії передшеосвячених Дарів у рукописах має різні назви через зміну розташування скевофілакіону. У ній священник згадує про піст і висловлює бажання вірних бути наслідниками Божого Царства.

Сподіваємось, що наша праця зробить певний внесок для дослідження Літургії передшеосвячених Дарів у Візантійській традиції. Ми усвідомлюємо, що наша дипломна робота є лише скромним внеском у вивченні цього богослужіння і не претендує на те, щоб всесторонньо і вичерпно висвітлити обрану тематику. Вона радше є спробою вказати напрямки для подальших досліджень, які, можуть стосуватися актуальних пастирсько-літургійних потреб.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

РОЗДІЛ I ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛІТУРГІЇ ПЕРЕДШЕОСВЯЧЕНИХ ДАРІВ 8

1. Походження Літургії передшеосвячених Дарів 8

1.1 Генеза Літургії передшеосвячених Дарів 8

1.2 Виникнення 10

2. Авторство Літургії передшеосвячених Дарів 13

3. Частота використання обряду 16

4. Структура богослужіння 19

4.1 Аналіз «Світло Христове» і обряду благословення світлом 21

4.2 Аналіз «Нехай направиться» і кадильної жертви 24

РОЗДІЛ II ДОСЛІДЖЕННЯ СВЯЩЕНИЧИХ МОЛИТОВ В УКРАЇНСЬКИХ СЛУЖЕБНИКАХ 27

1. Служебники української Церкви 27

1.1 Доунійні Служебники 27

1.2 Унійні служебники 28

1.3 Переклад богослужбових книг УГКЦ у II половині ХХ ст. 31

2. Богословський аналіз молитов першої частини богослужіння 33

2.1 Світильні молитви 33

2.1.1 Молитви під час Пс. 103 35

2.1.2 Молитви на антифонах 38
2.1.3 Молитва входу 40
2.2 Молитва усильного благання 41
2.3 Молитва за оглашених 41
2.4 Молитва за тих, котрі готуються до святого просвічення 42
2.5 Дві молитви вірних 43
3. Богословський аналіз молитов другої частини богослужіння та їх зв'язок з Євхаристійними обрядами 45
3.1 Молитва по поставленні Святих Таїн 46
3.2 Молитви перед Причастям 48
3.3 Молитви після Причастям 50
ВИСНОВКИ 54
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 58

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Святе Письмо, документи Церкви та джерела
Святе Письмо Старого та Нового Завіту / Перекл. І. Хоменко. Львів 2008.
Артикули Берестейської унії від 1/11 червня 1596 року // *Analecta OSBM* 15 (1996).
Загальний устав церковних богослужінь. Львів 1933.
Інструкція застосування літургійних приписів Кодексу Канонів Східних Церков. Львів 1998.
Катехизм Української Греко-Католицької Церкви «Христос — наша Пасха». Львів 2011.
Конституція Другого Ватиканського Собору про святу літургію *Sacrosanctum Concilium*, (04 грудня 1963) // *Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі.* Львів 2014.
Книга правил святих апостолів, Вселенських і Помісних соборів і святих отців. Київ 2008.
Основні Документи Берестейської унії. Львів 1996.
Послання Синоду Єпископів Києво-Галицького Верховного Архиепископства Української Греко-Католицької Церкви «Про літургійні питання» // *Благовісник Верховного Архиепископа Києво-Галицького Української Греко-Католицької Церкви Блаженнішого Любомира Гузара* № 7, Львів 2007, с. 104-107.
Устав богослужень Вечірні, Утрені і Божественної Літургії. Рим 1983.
Джерельна література
Alexopoulos S. The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite a comparative analysis of its origins, evolutions, and structural components. Leuven 2009.
Божественна Літургія Передшеосвячених Дарів. Рим 1984.
Владиславлев В. Объяснение Литургии Преждеосвященных Даров. Тверь 1864.
Богослужбові книги
Божественна Літургія Передшеосвячених Дарів. Львів 2009.
Молитвослов. Жовква 2013.
Священна і Божественна Літургія святого отця нашого Йоана Золотоустого і святого отця нашого Василія Великого. Жовква 2013.
Службникъ. Київъ 1977.
Допоміжна література
Арранц М. Избранные сочинения по литургике. Том 3. Евхологий Константинополя в начале XI века и Песенное последование по требнику митрополита Киприана.

Рим-Москва 2003.

Арранц М. Как молились Богу древние византийцы. Ленинград 1979.

Афанасьева Т. Славянская Литургия Преждеосвященных Даров XII-XV вв: текстология и язык. Санкт-Петербург 2004.

Ваврик М. До історії службника в Укр. Кат. Церкві в 2-ій пол. 17-го ст. // *Analecta OSBM*, 16. Рим 1979, с. 98–142.

Ваврик М. Церковні друкарні й видання в Укр. Кат. Церкві 17-го ст. // *Analecta OSBM*, 15. Рим 1974, с. 111-123.

Василишин І. Літургійно-богослужбові видання патріарха Йосифа Сліпого у II половині ХХ ст. Ретроспектива // *Матеріали Міжнародної наукової конференції до 100-річчя ієрейських свячень Йосифа Сліпого / Упоряд. Ю. Сікіра. Львів 2018, с. 113-130.*

Василишин І. Нові видання богослужбових книг першої половини ХХ ст. у Греко-Католицькій Церкві як плід літургійної реформи // *Ad Fontes* теріали наукової конференції. Краків 2014, с. 285-299.

Велковский Е., С. Паренти. Евхологий Барберини гр. 336. Издание, предисловие и примечания. / пер. С. Голованова, Омск 2011.

Вінклер Г. Історичне підґрунтя Вечірні Передшеосвячених Дарів // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с.151-179.

Головацький Р. Пояснення богослужінь, Львів 2007.

Гуцуляк Л. Д. Божественна літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596-1839 рр.). Львів 2003.

Дмитриевский А. Вечерние светильничные молитвы // *Руководство для сельских пастырей* 1888 № 36, Киевъ, с. 20-32.

Дмитриевский И. Историческое, догматическое и таинственное изъяснение Божественной Литургии. Москва 1993.

Карабинов И. Св. Чаша на литургии преждеосвященных Даров // *Христианское чтение* 1915 №6, с. 737-753.

Королевський К. Рим і обрядово-літургійні дискусії у Патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами. Львів 2002.

Марусин М. Божественна Літургія. Рим 1992.

Микола Кавасила. Пояснення Божественної Літургії. Львів 2007.

Рудейко В. Кілька питань щодо Божественної Літургії Передшеосвячених Дарів // *Наукові записки Український Католицький Університет. Число VIII. Львів 2016, с. 25-39.*

Рудейко В. Формування та значення окремих частин вечірні // «Світло еси, Христе»: Богослужіння добового кола. Антологія досліджень / упоряд. Е. Квінлан, В. Рудейко. Львів 2012, с. 117-150.

Скабалановичъ М. Толковый типиконъ. Киевъ 1910.

Смирнов-Платонов Г. О Литургии Преждеосвященных Даров. Москва 1850.

Соловій М. Божественна Літургія: історія-розвиток-пояснення. Львів 1999.

Тафт Р. Великий вход: история перенесения даров и других преданафоральных чинов / Пер. С. Голованов, Омск 2011.

Тафт Р. Частое причащение на Востоке во времена поздней античности // *Статьи / Пер. С. Голованов. Т. I. Омск 2010, с. 196-218.*

Тялявський І. Літургійна комісія та її переклади під проводом патріарха Йосифа // *Богосоловія* 49 (1985) р., с. 151-166.

- Торконяк Р. Літургія Передшеосвячених дарів в Українській Церкві. Львів 2002.
- Успенский Н. Православная Вечерня: Историко-Литургический очерк. Москва 2004.
- Додаткова література
- Mateos J. La psalmodia variable dans l'office Byzantin // Acta philosophica et theologica. T. II. Roma 1964, с. 327-339.
- Rapp C. Brother-Making in Late Antiquity and Byzantium. New York 2016.
- Булгаков С. Настольная книга для священно-церковно-служителей. Москва 1993.
- Василій Великий. Лист 93 до Кесарії // Вибрані листи св. Василя Великого / Упоряд. С. Фединяк. Нью Йорк 1964.
- Великий А. Г. З літопису християнської України. Т. 3. Рим 1969.
- Гофман Й. Історія ранньої Церкви: найважливіші аспекти / Перекл. О. Конкевича, Львів 2019.
- Димид М. Рецензія на дисертацію: «Замойський синод 1720 р.: історично-юридичний аналіз рішень та постанов» // Метрон, ч. 5-6, Львів 2009, с. 196-205.
- Ильинъ В. Всенощное Бдѣніе. Paris 1927.
- Йоан Золотоустий. Бесіди на псалми. Санкт-Петербург 1899.
- Краснопевков В. Новая Скрижаль. Почаев 2006.
- Липський Б. Духовність нашого обряду. Нью-Йорк-Торонто 1974.
- Настольная книга священнослужителя. Т. 1. Москва 1977.
- Никольский К. Пособіе къ изученію устава богослуженія Православной Церкви. Санктъ-Петербургъ 1907.
- Никольский К. Руководство к изучению богослужения Православной Церкви. Киев 2005.
- Пелеш Ю. Літургіка. Харків 2019.
- Рудейко В. «Тихі» молитви як джерело для коментування літургійної традиції // Ad Fontes Liturgicos 5. Літургійні коментарі як джерело літургології. Львів 2015, с. 112-122.
- Рудейко В. Священічі молитви Літургії як молитви всієї Церкви // Метрон, ч. 12. Львів 2015, с. 230-240.
- Рудейко В. Христос посеред нас: Впровадження у літургійне богослов'я Церков візантійської традиції. Львів 2015.
- Рудейко В. Часослов за канонам лаври святого отця нашого Сави:Впровадження. Переклад. Коментарі. Львів 2016.
- Тафт Р. Кафедральное и монашеское богослужение на христианском востоке: доказательство различия // Статьи / Пер. С. Голованов. Т. I. Омск 2010, с. 220-277.
- Федорів Ю. Обряди української Церкви. Рим–Торонто 1970.
- Шептицький А. Послання «Про Обряди» // Письма-послання Митрополита Андрея Шептицького, ЧСВВ з часів німецької окупації. Друга частина. Йорктон, Саск 1969, с. 149-161.
- Юстин Філософ I Апологія, XVI // Ранні Отці Церкви: Антологія / Упоряд. Марія Горяча. Львів 2015.
- Інтернет джерела
- Валова А. Гипотезы о происхождении Литургии Преждеосвященных даров: традиция самоприщашения или богослужбное последование? // [Електронний ресурс]: Свято-Филаретовский православно-христианский институт, 2021, 24 січня. – Режим доступу до статті: <https://sfi.ru/science/srietienskiie-ctieniia/xx-sretenskie-cteniya/sekciya-vyashennogo-pisaniya-i-liturgiki/gipotezy-o-proishozhdenii-liturgii-prezhdeosvyashennyh-darov-tradiciya-samoprishasheniya-ili-bogosluzhebnoe-posledovanie.html>.

Василии Великий. О святом Духе // [Електронний ресурс]: Православная энциклопедия «Азбука веры», 2021, 10 квітня. – Режим доступу до статті: https://azbyka.ru/otechnik/Vasilij_Velikij/o_svyatom_duhe/#0_29.

Голованов С. Опыт модернизации в украинской греко-католической традиции // [Електронний ресурс]: Страница Сергея Голованова, 2022, 4 травня. – Режим доступу до статті: www.icxs.narod.ru/texts/Modernugcc.htm.

Галадза П. Порівняльний богословський аналіз перекладів Літургії св. Івана Золотоустого УГКЦ 1968 та 1988 років // [Електронний ресурс]: Літургійні переклади УГКЦ, 2022, 3 травня. – Режим доступу до статті: <http://ugcc-littexts-ukr.blogspot.com/2012/12/1968-1988.html>.

Дутка І. Літургійні книги // [Електронний ресурс]: Блог священника Івана Дутки, 2022, 21 квітня. – Режим доступу до статті: <http://ioanndutka.blogspot.com/>.

Желтов М. Богослужение Русской Церкви, X-XX вв. // [Електронний ресурс]: Киевская Русь, 2021, 24 січня. – Режим доступу до статті: <http://www.kiev-orthodox.org/site/worship/1132/>.

Желтов М. Из истории формирования чинопоследования Литургии Преждеосвященных Даров // [Електронний ресурс]: Седмица RU. Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия», 2021, 15 березня. – Режим доступу до статті: <https://www.sedmitza.ru/text/443670.html>.

Желтов М. Литургия Преждеосвященных Даров // [Електронний ресурс]: Православная Энциклопедия, 2021, 17 березня. – Режим доступу до статті: <http://www.pravenc.ru/text/print/2110603.html>.

Желтов М. Об атрибуции литургии Преждеосвященных даров // [Електронний ресурс]: Седмица RU. Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия», 2022, 24 березня. – Режим доступу до статті: <https://www.sedmitza.ru/text/973507.html>.

Історія УГКЦ. IV. Берестейська унія (1596) // [Електронний ресурс]: Українська Греко-Католицька Церква. 2022, 4 травня – Режим доступу до статті: http://ugcc.ua/official/ugcc-history/iv_beresteyska_un%D1%96ya_1596_r%D1%96k_76270.html.

Музичка І. Ми і наші літургійні переклади // [Електронний ресурс]: Патріярхат, 2022, 5 травня. – Режим доступу до статті: <http://www.patriyarkhat.org.ua/statti-zhurnalu/my-i-nashi-liturhichni-pereklady/>.

Паломничество по Святым местам конца IV века // [Електронний ресурс]: Яков Кротов. Путешественник по времени, 2021, 10 квітня. – Режим доступу: <http://yakov.works/acts/04/3/palomn.htm>.

Тафт Р. Византийский церковный обряд. Краткий очерк // [Електронний ресурс]: Православная энциклопедия «Азбука веры», 2021, 25 березня. – Режим доступу до статті: https://azbyka.ru/otechnik/Pravoslavnoe_Bogosluzhenie/vizantijskij-tserkovnyj-obriad-kratkij-ocherk/#0_11.

Успенский Н. Литургия преждеосвященных даров: историко-литургический очерк // [Електронний ресурс]: Православная энциклопедия «Азбука веры», 2021, 24 січня. – Режим доступу до статті: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Uspenskij/liturgija-prezhdeosvjashennyh-darov-istorico-liturgicheskij-ocherk/.

Шиманский Г. Литургия // [Електронний ресурс]: Православная энциклопедия «Азбука веры», 11 квітня. – Режим доступу до статті: https://azbyka.ru/otechnik/Germogen_Shimanский/liturgika/